

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА»**

Навчально-науковий Інститут мистецтв

Кафедра образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації

СИЛАБУС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

Освітня програма «Декоративно-прикладне мистецтво»

Спеціальність **023 «Образотворче мистецтво,
декоративне мистецтво, реставрація»**

Галузь знань **02 Культура і мистецтво**

Затверджено на засіданні кафедри
Протокол № 1 від “30” серпня 2019 р.

ЗМІСТ

1. Загальна інформація
2. Анотація до курсу
3. Мета та цілі курсу
4. Результати навчання (компетентності)
5. Організація навчання курсу
6. Система оцінювання курсу
7. Політика курсу
8. Рекомендована література

1. Загальна інформація	
Назва дисципліни	Соціологія культури і мистецтв
Викладач (-і)	Макарова Алла Олександрівна, доцент, кандидат філософських наук, асистент кафедри філософії, соціології та релігієзнавства
Контактний телефон викладача	095-417-16-44
Е-mail викладача	Makarova_AO@ukr.net
Формат дисципліни	Очний / Заочний
Обсяг дисципліни	12 кредитів ЄКТС, 360 год.
Посилання на сайт дистанційного навчання	
Консультації	Консультації проводяться відповідно до Графіку індивідуальних занять зі студентами, розміщеному на інформаційному стенді кафедри
2. Анотація до курсу	
<p>Важливою складовою естетичного навчання та виховання майбутнього митця є знання про реалії наукових досліджень в галузі культури та мистецтва, вміння знайти інформацію про конкретні виміри соціокультурних явищ, а, отже, використовувати у власному житті здобутки та пропозиції інституційних сфер суспільства, в яких культура та мистецтво організовуються як соціальна реальність і мають певну конкретну вартість. Йдеться тут і про важливість ознайомлення із державними та приватними інституціями, що професійно досліджують сферу культури та мистецтва, а також і з творчими колективами та проектами, в які може інтегруватися молодий спеціаліст мистецтвознавчих галузей знань. Необхідно також знати і сучасні тенденції у сфері розвитку культури взагалі та мистецтва зокрема, як у вітчизняному просторі, так і за кордоном, розуміти роль і місце та можливості творчої самореалізації митця у сучасному світі.</p>	
3. Мета та цілі курсу	
<p>Метою даного необхідного для студентів мистецьких спеціальностей курсу є ознайомити студентів з сучасними уявленнями світової та вітчизняної соціології про сутність феномену культури і мистецтва, механізмами їх взаємодії з суспільством та роллю у процесі соціальних змін; навчити їх оперувати актуальною інформацією про стан мистецького життя, активно взаємодіяти з мистецькими інституціями, використовуючи наукові підходи, використовувати матеріали соціологічних досліджень зі сфери культури та мистецтва з метою власного професійного зростання та розвитку.</p> <p>Завдання:</p> <ul style="list-style-type: none"> • сформувати у студентів цілісне уявлення про специфіку соціологічного підходу до вивчення культури та мистецтва, основні проблеми її суспільного існування та перспективи вирішення; • розвинути у студентів вміння теоретично осмислювати та аналізувати явища і процеси, які відбуваються у культурі та в мистецтві як в глобальному, так і національному вимірах; • виробити у майбутніх спеціалістів навички організації і проведення конкретно-соціологічних досліджень у сфері культури та мистецтва і використання їх результатів у практичній діяльності. 	
4. Результати навчання (компетентності)	
<p>У результаті вивчення дисципліни студенти повинні:</p> <p>знати:</p> <p>поняття та категорії соціології культури та мистецтва; соціальні функції культури та мистецтва;</p>	

основні соціологічні концепції культури та мистецтва;
 елементи культури та мистецтва, їх типи, види, галузі, форми;
 основні теорії соціокультурного розвитку;
 методи та методики емпіричного дослідження сучасних соціокультурних процесів;
 реальну організаційну систему культурно-мистецького життя сучасної України;
 актуальний стан наукового аналізу сфер культури та мистецтва, в тому числі і матеріали соціологічних досліджень у цих галузях.

вміти:

оперувати понятійно-категоріальним апаратом соціології культури та соціології мистецтва;
 аналізувати механізми і особливості впливу культури і мистецтва на суспільне життя;
 застосовувати соціологічні методи до вивчення культурно-мистецької сфери;
 збирати, опрацьовувати та інтерпретувати дані соціологічних досліджень.

Загальні компетентності (світоглядна, комунікативна, інформаційна, науково-дослідницька і самоосвітня):

- Здатність до самостійного пошуку та оброблення інформації з різних джерел для розгляду конкретних питань;
- Уміння оцінювати та модифікувати освоєні наукові методи і засоби соціологічного дослідження та аналізу;
- Спрямованість на розкриття особистого творчого потенціалу та самореалізації.

Фахові компетентності (організаційна, мистецтвознавча) та спеціальні (художньо-творча):

- Здатність використовувати у своїй практиці знання про особливості та тенденції розвитку культури і мистецтва в контексті різноманітних соціальних явищ та спільнот.

5. Організація навчання курсу

Обсяг курсу

Вид заняття	Загальна кількість годин 270 /90 Кредитів 9 /3
Аудиторних IV семестр	90
Лекції IV семестр	52
Семінарські заняття / практичні / лабораторні IV семестр	38
Самостійна робота IV семестр	180
Аудиторних V семестр	30
Лекції V семестр	10
Семінарські заняття / практичні / лабораторні V семестр	20
Самостійна робота V семестр	60
Аудиторних Всього	120
Лекції Всього	62
семінарські заняття / практичні / лабораторні Всього	58
самостійна робота Всього	240

Ознаки курсу

Семестр	Спеціальність	Курс (рік)	Нормативний /
---------	---------------	------------	---------------

			навчанн я)	вибірков ий	
IV V	023 Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація	II III	II III	вибірков ий	
Тематика курсу					
Тема, план	Форма заняття	Література	Лекції	практич ні	Самостійна робота
Змістовий модуль 1. Методологічні аспекти соціології культури і мистецтва Тема 1. Культура і мистецтво як об'єкти соціологічного аналізу 1. Поняття культури у соціології та інших науках. Функції культури. 2. Культура та форми суспільної свідомості. 3. Поняття «мистецтво» у соціології. Функції мистецтва. 4. Становлення соціології мистецтва та особливості її розвитку в Україні.	Лекцій 16 год. Практичних занять 6 год.	1. <i>Болотова В.О.</i> Навчально-методичний посібник «Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія культури» для студентів денного відділення, що навчаються за напрямом «Соціологія» – Х.: НТУ«ХП», 2014. – 75 С. 2. Методичні вказівки до самостійної роботи з дисципліни «Соціологія культури» для студентів денної форми навчання за напрямом підготовки 6.030101 «Соціологія» / Укладач: О.М. Шеломовська. – Дніпродзержинськ, ДДТУ, 2015. – 68 с.	16	6	60
		3. Семашко О.М. Соціологія мистецтва: Навчальний посібник. – К.: ДАКККіМ, 2003. – 266 с.	4	2	1-2 заняття
Тема 2. Соціологічні методи аналізу культури і мистецтва 1. Соціологічні концепції		1. <i>Болотова В.О.</i> Навчально-методичний посібник «Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія	6	2	3-5 заняття

<p>культури. 2. Підходи до пояснення динаміки культури 3. Соціологічні концепції походження мистецтва. 4. Методи дослідження культури і мистецтва у соціології.</p>		<p>культури» для студентів денного відділення, що навчаються за напрямом «Соціологія» – Х.: НТУ«ХП», 2014. – 75 С. 2. М.Б. Глотов ГРАНИЦЫ ПРЕДМЕТА СОЦИОЛОГИИ ИСКУССТВ. Стаття. – 1999 3. М.В. ГОРНОСТАЕВА ИСКУССТВО КАК СОЦИОЛОГИЧЕСКОЕ ЯВЛЕНИЕ (некоторые современные концепции в западной социологии искусства) Стаття. – 2004 4. Довга Ольга Валеріївна. МИСТЕЦТВО В СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЯХ ХІХ – початку ХХ століття. Стаття. – 2013 р. 5. Малес Л. Вивчаючи тексти культури: соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології. Монографія / Л. Малес. – К. : К.І.С. – 2011. - 325 с. 6. Методичні вказівки до самостійної роботи 3</p>	6	2	6-8 заняття
<p>Тема 3. Культура і мистецтво у дзеркалі сучасних суспільних процесів 1. Типологія суспільних процесів у культурно-мистецькій сфері. 2. Культура та мистецтво в контексті сучасних глобалізаційних процесів та сучасних інформаційних технологій. 3. Культура і ринок. Мистецтво як культурний продукт. 4. Соціологічні дослідження проблем культури та мистецтва в сучасній Україні.</p>	<p>Лекцій 16 год. Практичних занять 6 год.</p>		16	6	60

<p>Змістовий модуль 2. Організаційні аспекти культури і мистецтва</p> <p>Тема 4. Культура і мистецтво як системи</p> <p>1. Типології культури. Культурні елементи.</p> <p>2. Роль соціальних інститутів культури. Державна культурна політика.</p> <p>3. Мистецтво як форма суспільної свідомості та зміст художньої культури.</p> <p>4. Класифікація видів мистецтва.</p>		<p>дисципліни «Соціологія культури» для студентів денної форми навчання за напрямом підготовки 6.030101 «Соціологія» / Укладач: О.М. Шеломовська. – Дніпродзержинськ, ДДТУ, 2015. – 68 с.</p>	4	2	9-10 заняття
<p>Тема 5. Культурно-мистецька діяльність особистості</p> <p>1. Агенти культури, їхня спеціалізація та функції.</p> <p>2. Соціально-психологічні механізми культурної активності особистості.</p> <p>3. Детермінанти художньої творчості.</p> <p>4. Суб'єкти художньої культури.</p>	в	<p>7. Семашко О.М. Соціологія мистецтва: Навчальний посібник. – К.: ДАКККіМ, 2003. – 266 с.</p> <p>8. Л.Скокова. Зрушення в культурних практиках останніх десятиліть // Вектори змін українського суспільства / За ред..д.е.н. В.Ворони, д.соц..н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2014. – 466 с. – С. 344-346.</p>	6	2	11-13 заняття
<p>Тема 6. Естетичне</p>		<p>9. Соціологічна теорія: традиції та сучасність : Навчальний посібник / За ред. А.Ручки. – К., 2007. – 363 с.</p>	6	2	14-16 заняття

<p>виховання як основа культури</p> <ol style="list-style-type: none"> Естетична свідомість як джерело мистецької культури. Соціологія естетичного виховання: специфіка та історія. Вища мистецька освіта як інструмент збереження культурної ідентичності. Сучасна мистецька освіта: заклади, стандарти, пропозиції. 	<p>Лекцій 20 год., Практичних 14 год.</p>	<p>10. <i>Болотова В.О.</i> Навчально-методичний посібник «Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія культури» для студентів денного відділення, що навчаються за напрямом «Соціологія» – Х.: НТУ«ХПІ», 2014. – 75 С.</p> <p>11. <i>Верховод Л. І.</i> Соціологія культури та міжкультурна комунікація : навч.-метод. посіб. для студ. ден. та заочн. форми навч. спец. «Соціологія» / Л. І. Верховод ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». – Старобільськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2018. – 263 с.</p> <p>12. <i>М.Б. Глотов</i> ГРАНИЦЫ ПРЕДМЕТА СОЦИОЛОГИИ ИСКУССТВ. Стаття. – 1999</p> <p>13. <i>М.В. ГОРНОСТАЕВА</i> ИСКУССТВО КАК СОЦИОЛОГИЧЕСКОЕ ЯВЛЕНИЕ (некоторые современные концепции в западной</p>	<p>20</p> <p>4</p>	<p>14</p> <p>2</p>	<p>60</p> <p>17-18 заняття</p>
<p>Змістовий модуль 3. Галузеві соціології художньої культури</p> <p>Тема 7. Соціологія театру</p> <ol style="list-style-type: none"> Соціологія театру як галузь соціології. Особливості формування соціологічних знань про театральне мистецтво Особливості розвитку соціології театру в Україні. Перспективи театрознавчої науки в умовах 					

<p>реформ та євроінтеграції.</p> <p>Тема 8. Соціологія кіно</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Соціологія кіно як галузь соціології. 2. Особливості формування соціологічних знань про кінематографічне мистецтво. 3. Соціокультурні виміри кінематографічного процесу в Україні. 4. Становлення кінематографічної освіти в Україні. 		<p>соціології (искусства) Стаття. – 2004</p> <p>14. Довга Ольга Валеріївна. МИСТЕЦТВО В СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЯХ ХІХ – початку ХХ століття. Стаття. – 2013 р.</p> <p>15. Малес Л. Вивчаючи тексти культури: соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології. Монографія / Л. Малес. – К.: К.І.С. – 2011. – 325 с.</p>	<p>4</p> <p>6</p>	<p>2</p> <p>4</p>	<p>19-20 заняття</p> <p>21-23 заняття</p>
<p>Тема 9. Соціологія образотворчого мистецтва</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Соціологія образотворчого мистецтва. Специфіка предмету соціології образотворчого мистецтва. 2. Еволюція соціологічних досліджень образотворчого мистецтва в СРСР та їх особливості в Україні. 3. Художник в Україні: покликання і творчість. 4. Художня еліта: оцінка стану образотворчого мистецтва в Україні та 		<p>16. Методичні вказівки до самостійної роботи з дисципліни «Соціологія культури» для студентів денної форми навчання за напрямом підготовки 6.030101 «Соціологія» / Укладач: О.М. Шеломовська. – Дніпродзержинськ, ДДТУ, 2015. – 68 с.</p> <p>17. Семашко О.М. Соціологія мистецтва: Навчальний посібник. – К.: ДАКККіМ,</p>			

<p>становища митця в кінці XX ст.</p> <p>Тема 10. Соціологія архітектури</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Соціологія архітектури як наукова дисципліна в Україні та за кордоном. 2. Соціокультурні і художні проблеми міста і архітектурної діяльності. 3. Місто як соціокультурний і художній феномен. 4. Соціокультурні та естетичні проблеми архітектурної діяльності в Україні. 		<p>2003. – 266 с.</p> <p>18. Л.Скокова. Зрушення в культурних практиках останніх десятиліть // Вектори змін українського суспільства / За ред..д.е.н. В.Ворони, д.соц.. н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2014. – 466 с. – С. 344-346.</p> <p>19. Соціологічна теорія: традиції та сучасність : Навчальний посібник / За ред. А.Ручки. – К., 2007. – 363 с.</p>	6	4	24-25 заняття
<p>Тема 11. Соціологія літератури та музики.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Соціолітературні розвідки і становлення соціології літератури в Україні. 2. Соціологія бібліотечної справи та соціологія книговидавництва. 3. Формування предмету і структури соціології музики. 4. Соціокультурні виміри музики в Україні. 			4	2	26 заняття

V семестр	
Лекції (10 год):	
Тема 1. Якісні методи соціологічного дослідження культурно-мистецької сфери (2 год.)	
Тема 2. Кількісні методи дослідження культурно-мистецької сфери (2 год.)	
Тема 3. Особливості культурно-мистецької сфери Івано-Франківська (2 год.)	
Тема 4. Складання програми дослідження соціокультурної сфери (2 год.)	
Тема 5. Соціологічні процедури дослідження культурно-мистецької сфери та підсумкова документація (2 год.)	
Практичні	
Тема 1. Збір інформації у макросередовищі (4 год.)	
Тема 2. Збір інформації у мікросередовищі (4 год.)	
Тема 3. Івано-Франківськ як мистецьке мезосередовище (4 год.)	
Тема 4. Складання програми дослідження соціокультурної сфери (4 год.)	
Тема 5. Соціологічні процедури дослідження культурно-мистецької сфери та підсумкова документація (4 год.)	
<p>1. З метою активізації процесу навчання пропонується метод креативної дискусії під час лекцій та семінарських занять. Це розвиває творчі здібності студентів, а також вдосконалює здатність до аналізу, порівняння та аргументування своєї точки зору.</p> <p>2. Ефективною є робота за методикою «обміну досвідом» та інтерактивного складання лекцій. Викладач пропонує лекційний матеріал, студенти доповнюють його власними заувагами та нотатками.</p> <p>3. Важливим методом роботи є опрацювання першоджерел, в результаті якого студенти діляться враженнями від прочитаного, обговорюють підняті в текстах проблеми.</p> <p>4. Самостійна оцінка певних культурно-мистецьких явищ та процесів, поряд із оцінками професійних соціологів, дозволяє виокремити і порівняти погляди науковців та погляди студентської аудиторії.</p> <p>5. «Круглий стіл» дає можливість студенту виступити перед колегами із власною науково-дослідною роботою, залучаючи знання наукової літератури за темою, що прочитана заздалегідь.</p>	
6. Система оцінювання курсу	
Загальна система оцінювання курсу	Загальна система оцінювання навчальної дисципліни є уніфікованою в межах Навчально-наукового Інституту мистецтв і визначається п.4.4. Положення про порядок організації навчального процесу та оцінювання успішності студентів
Вимоги до письмової роботи	<ul style="list-style-type: none"> - Своєчасність виконання навчальних завдань; - Повний обсяг їх виконання; - Якість виконання навчальних завдань; - Самостійність виконання; - Творчий підхід у виконанні завдань; - Ініціативність у навчальній діяльності.
Семінарські заняття	Система оцінювання семінарських занять визначена пп.4.4.3.2, 4.4.3.3. Положення про порядок організації навчального процесу та оцінювання успішності студентів у Навчально-науковому Інституті Мистецтв ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
Умови допуску до підсумкового контролю	Порядок та організація контролю знань студентів, зокрема, умови допуску до підсумкового контролю визначаються р.5 Положення про порядок організації навчального процесу та оцінювання успішності студентів у Навчально-науковому Інституті

мистецтв ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Підсумковий контроль проводиться у відповідності з навчальним планом у **формі семестрового заліку**. Залік з дисципліни «Соціологія культури і мистецтва» має на меті перевірку засвоєних студентами знань щодо концепцій культури і мистецтва у поданні світової та вітчизняної соціології, механізмів їх взаємодії з суспільством та роллю у процесі соціальних змін, реалій наукових досліджень в галузі культури та мистецтва, конкретних вимірів соціокультурних явищ, сучасних тенденцій у сфері розвитку культури взагалі та мистецтва зокрема, як у вітчизняному просторі, так і за кордоном.

7. Політика курсу

Письмові роботи:

Вивчення дисципліни передбачає обов'язкове виконання всіма студентами однієї письмової роботи. Робота виконується у вигляді доповіді за темами 3 модуля на вибір. Обсяг – до 10 сторінок, зміст – інформаційно-пошукова робота з тематики соціології літератури, музики, театру, кіно, архітектури, образотворчого мистецтва, базована на новітніх розробках вітчизняних соціологів.

Академічна доброчесність:

Очікується, що студенти будуть дотримуватися принципів академічної доброчесності, усвідомлюючи наслідки її порушення, що визначається Положенням про запобігання та виявлення плагіату у ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Відвідування занять

Відвідування занять є важливою складовою навчання. Очікується, що всі студенти відвідають лекції та практичні заняття курсу.

Пропуски семінарських (практичних) занять відпрацьовуються в обов'язковому порядку. Студент зобов'язаний відпрацювати пропущене заняття впродовж двох тижнів з дня пропуску заняття. За пропущені лекційні заняття без поважних причин в обсязі, що перевищує 10% від загальної кількості лекційних годин, які відведені на навчальну дисципліну відповідно до робочого навчального плану, керівник курсу віднімає 5 балів від підсумкового семестрового балу студента (п.5.1.2. Положення про порядок організації навчального процесу та оцінювання успішності студентів у Навчально-науковому Інституті мистецтв ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

8. Рекомендована література

20. *Болотова В.О.* Навчально-методичний посібник «Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія культури» для студентів денного відділення, що навчаються за напрямом «Соціологія» – Х.: НТУ«ХПІ», 2014. – 75 С.
21. Верховод Л. І. Соціологія культури та міжкультурна комунікація : навч.-метод. посіб. для студ. ден. та заочн. форми навч. спец. «Соціологія» / Л. І. Верховод ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». – Старобільськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2018. – 263 с.
22. М.Б. Глотов ГРАНИЦЫ ПРЕДМЕТА СОЦИОЛОГИИ ИСКУССТВ. Стаття. – 1999
23. М.В. ГОРНОСТАЕВА ИСКУССТВО КАК СОЦИОЛОГИЧЕСКОЕ ЯВЛЕНИЕ (некоторые современные концепции в западной социологии искусства) Стаття. – 2004
24. Довга Ольга Валеріївна. **МИСТЕЦТВО В СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЯХ ХІХ – початку ХХ століття. Стаття. – 2013 р.**
25. Малес Л. Вивчаючи тексти культури: соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології. Монографія / Л. Малес. – К. : К.І.С. – 2011. - 325 с.
26. Методичні вказівки до самостійної роботи з дисципліни «Соціологія культури» для студентів денної форми навчання за напрямом підготовки 6.030101 «Соціологія» /

Укладач: О.М. Шеломовська. – Дніпродзержинськ, ДДТУ, 2015. – 68 с.

27. Семашко О.М. Соціологія мистецтва: Навчальний посібник. – К.: ДАКККіМ, 2003. – 266 с.
28. Л.Скокова. Зрушення в культурних практиках останніх десятиліть // Вектори змін українського суспільства / За ред. д.е.н. В.Ворони, д. соц. н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2014. – 466 с. – С. 344-346.
29. Соціологічна теорія: традиції та сучасність : Навчальний посібник / За ред. А.Ручки. – К., 2007. – 363 с.

Викладач _____ Макарова А.О.